

श्रीमद्भागवतमहापुराणानुसारेण श्रीकृष्णस्य रासलीलाया आध्यात्मिकसमीक्षणम्

Dr. Shreebas Debnath

Assistant Professor, Department of Sanskrit, Santipur College, Santipur, Nadia, West Bengal

ABSTRACT

कविवरेण व्यासेन ग्रथितेऽष्टादशसहस्रश्लोकपरिमिते हरिलीलापरिपूरिते श्रीमद्भागवतमहापुराणे दशमस्कन्धे ऊनत्रिंशदध्यायतः त्रयस्त्रिंशदध्यायपर्यन्तं पञ्चस्वध्यायेषु व्रजगोपीभिः सह श्रीकृष्णस्य रासलीला वर्णिताऽस्ति। अस्या अपार्थिवलीलायाः किं तावदुद्देश्यमासीद्, कथं गोप्यः स्वगृहेभ्यो रासमण्डलमाययुः, गोपीः प्रति श्रीकृष्णः किमुक्तवान्, गोपीनां किमुत्तरमासीद्, गोपीभिः सह भगवान् कथं ननर्त, किमर्थं वा तेनान्तर्धानं कृतम्, अन्तर्हिते भगवति गोपीनामवस्था कीदृशी सञ्जाता, भगवतः पुनराविर्भावः गोपीभ्यस्तस्य सान्त्वनादानं, गोपीनां श्लिष्टप्रश्नः श्रीकृष्णेन च तदुत्तरदानं, गोपीसन्तोषः, महारासः, गोपीनां स्वगृहप्रतिगमनं चेत्यादिविषयाणां रसानुसारिवर्णनमत्रोपस्थापितम्।

मुख्यशब्दाः भगवान् श्रीकृष्णः, गोप्यः, रासलीला, निष्कामभावः, रासमण्डलम्, प्रेम, अन्तर्धानम्, ऋणी, श्रीमद्भागवतमहापुराणं चेत्यादयः।

प्राक्तनम्

स्वजनः संसारे कुत्रापि नोपलभ्यते। अतो मानवा निःसङ्गाः सन्ति। स्वल्पे वयसि क्रीडादिभिः सुखमेव कालो गच्छति। परन्तु परिणतवयसि भगवत्प्रसङ्गेनैव कालं यापयितुमिच्छन्ति मानवाः। भारतवर्षस्याध्यात्मसाधनाया निर्यासस्वरूपे श्रीमद्भागवतमहापुराणे उक्तं यद् भगवत्प्रसङ्गः संसारदुःखविनाशकः। अयं हि निःसङ्गजीवनस्य केवलः सङ्गी भवति। महर्षिणा वेदव्यासेनादौ ब्रह्मसूत्रं, महाभारतं, पद्मादिसप्तदशपुराणानि चेत्यादीनि रचितानि। तथापि तत्रभवतो वेदविभागकर्तृव्यासदेवस्य मनसि शान्तिर्नासीत्। कलौ मानवानामायुरत्यन्तं स्वल्पमेव। यागादिसम्पादनाय योगादिसाधनाय च सुदीर्घकालोऽपेक्षते। अतो वेदविभाजनादिना किं जातम्? जीवस्य प्रकृतं मङ्गलं न तेन किमपि विहितमिति महान् विषादोऽनुभूतस्तत्रभूता महर्षिणा वेदव्यासेन। अतस्तेन देवर्षेणरदस्योपदेशेन स्वकीयविषादापनोदनाय शोकसन्तप्तजगतस्त्राणाय च हरिकथामाधुरीमण्डितं श्रीमद्भागवतमहापुराणं निरमायि। अतो वेदव्यासेन तदीयजीवनस्य श्रेष्ठानुभूतिं स्वरचनावलेः सारं चैकत्रीकृत्य ज्ञानकर्मभक्तियोगानामपूर्वसमन्वयेन भागवतधर्मः परिवेषितोऽस्मिन्मरे ग्रन्थे। निर्गुणमवाङ्मनसोगोचरमद्वयं ब्रह्मतत्त्वमेव सगुणसाकारेश्वररूपेण प्रतियुगमवतीर्य जगतो भक्तानाञ्चाशेषकल्याणमानन्दञ्च विदधातीति महावाणी भागवतमुखेनोद्घोषिता। द्विदशस्कन्धात्मकेऽस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन दशम एकादशे च स्कन्धयोः श्रीकृष्णकथा वर्णिता। भगवतः श्रीकृष्णस्य शुभाविर्भावस्य कारणद्वयमस्ति – कंसवधधर्मसंस्थापनादिवहिरङ्गकारणं तथा च भक्तैः सह रसास्वादनमित्यन्तरङ्गकारणम्। रसास्वादनार्थं श्रीकृष्णेन या लीलाः प्रकटितास्तासु गोपीभिः सह रासलीला ह्यन्यतमा। भागवते दशमे स्कन्धे ऊनत्रिंशदध्यायतः त्रयस्त्रिंशदध्यायपर्यन्तं रासलीला वर्णिता परमहंसेन योगिना शुकदेवेन। रासलीला हि नित्यसिद्धाभिः गोपीभिः सह मदनमोहनस्य मिलनोत्सवः। लीलेयं चैतन्यघनस्य प्रेममयस्य ज्ञानस्वरूपस्य च श्रीकृष्णस्य भक्तिस्वरूपिणीभिर्गोपीभिः सह महोत्सवः। परमात्मना सह जीवात्मनां मिलनमत्र दृश्यते। भक्तभगवतोरात्मसमर्पणमत्राभवत्। रासलीलायां भक्ता गोप्यो यथा एकान्तभावेन भगवन्तमापुस्तथा

भगवानपि भक्तानामिच्छया तासां प्रेमालिङ्गनेनाबद्धोऽभवत्। अतो रासोत्सवो हि भक्तभगवतोः सुमधुरमनिर्वचनीयं च मिलनम्। रासलीलायां गोपीभिः सह कृष्णस्यालापेषु मानविकसम्पर्काणां मनस्तात्त्विकं विश्लेषणमपि सुष्ठु प्रकटितमित्ययं विषयोऽप्यस्मिन् प्रबन्धे विस्तरशो वक्ष्यते।

रासलीलाप्रसङ्गगे ध्यातव्या विषयाः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् दिवसे कथाप्रसङ्गेन परमहंसेन श्रीरामकृष्णेनोक्तं “राधाकृष्णौ स्वीकरोतु नापि स्वीकरोतु, परन्तु तयोः पारस्परिकमाकर्षणं गृह्णातु” इति। भगवति भक्तश्रेष्ठायाः श्रीराधिकाया यस्तीव्रोऽनुरागो भक्तिशास्त्रे वर्णितोऽसावनुरागो जीवनस्यादर्शरूपेणादरणीय इति तद्वाक्यार्थः। एतदप्युक्तं यद्गोप्यः पूर्वजन्मनि ऋषय आसन्। पतिरूपेण भगवन्तं सेवितुं ता वृन्दावने गोपीरूपेण जज्ञिर इति। आध्यात्मिकराज्ये ताः सर्वा एवासनुच्चाधिकारिण्यः। भक्तिशास्त्रेषु यावन्त्य आध्यात्मिकयोऽनुभूतयो वर्णिताः, गोप्यो रासलीलायां ताः सर्वा अनुबभूवुः। भगवन्तं पतिरूपेणालिङ्ग्य तेन सह नृत्यगीतादिभिश्च गोप्यो यं ब्रह्मानन्दास्वादमापुः, श्रीमद्भागवतमहापुराणे परमहंसशिरोमणिना शुकदेवेन असावेवामृतास्वादोऽख्यायत।

परमब्रह्म हि रसस्वरूपम्। तथा ह्याम्नातं तैत्तिरीयोपनिषदि “रसो वै सः। रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति।” इति। अस्य व्याख्यानवासरे श्रीमता शंकराचार्येण ददीये तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये लिखितं—

“यद्वै तत्सुकृतम्। रसो वै सः। रसो नाम तृप्तिहेतुरानन्दकरो मधुराम्लादिः प्रसिद्धो लोके। रसमेवायं लब्ध्वा प्राप्यानन्दी सुखी भवति। नासत आनन्दहेतुत्वं दृष्टं लोके। बाह्यानन्दसाधनरहिता अप्यनीहा निरेषणा ब्राह्मणा बाह्यरसलाभादिव सानन्दा दृश्यन्ते विद्वांसः, नूनं ब्रह्मेव रसस्तेषाम्। तस्मादस्ति तत्तेषामानन्दकारणं रसवद्ब्रह्म।” इति।

‘रस्’ इति धातोरुत्तरम् ‘अच्’ इति प्रत्ययेन रसशब्दो निष्पन्नः। अने नालंकारशास्त्रोक्ताः शृङ्गारादयो नव रसा बुध्यन्ते। परन्तु “रस्” इति

धातोरुत्तरं घञा 'रास' इति शब्दव्युत्पत्तिः। अत्रास्यार्थो हि क्रीडाविशेष इति। नृत्यवादनदिभिः सह यद्यसंख्या नर्तक्या एकेन नटेन मण्डलाकारेण नृत्यन्ति तर्हि तन्मृत्यं रासनृत्यमिति भण्यते। अतो रासलीला आसीत् श्रीकृष्णस्यापार्थिवलीला। स्वर्गस्य इन्द्रादिदेवता अपि रासनृत्यं कर्तुं न शक्नुवन्ति।

अस्माकं बुद्धिवृत्त्या विचारेण रासलीलायां जागतिकस्त्रीपुरुषयोर्मिलन स्वरूपशृङ्गाररसस्य प्रतिच्छविर्दृश्यते। परन्तु अत्र जागतिकभावस्य लेशोऽपि नास्ति। रासलीला हि मुक्तिदायिनी। भक्तिस्तथा मुक्तिश्चास्याः प्रधानभावः। एतदपि ध्यातव्यं यद् आजन्मसंसारविरागी परमहंसशिरोमणिः शुक्रदेवो गङ्गातीरे इमां लीलां तमेव महाराजं परीक्षितं श्रावयामास सप्तदिवसेभ्यः परं यस्य महाराजस्य तक्षकदंशनेन मृत्युर्निश्चितमासीत्। तत्र चोपस्थिता आसन् बहवो मुनय ऋषयश्च। भोगस्य क्रेता तत्र कोऽपि नासीत्। अतस्तस्यामवस्थायां जागतिकभोगविलासस्यालोचनं कः कुर्यात् को वा शृणुयात्?

श्रीधरस्वामिनो रासलीलाव्याख्यानम् – रासलीलाया व्याख्यानावसरे श्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिनोक्तं यद् ब्रह्मादिदेवता अपि पर्युदास्य कामदेवस्य मनस्ययं महान् गर्वोऽभवत् यद् स आत्मानं त्रिलोकविजयीति मेने। प्राग्धरकोपानलेन मदनो भस्मीभूतो बभूव। परन्तु तत्र शक्तिपरीक्षा नाभवत्। ध्यानजपादिकं मदनयुद्धस्य सहायकं नासीत्। शिवस्तदा ध्याननिमग्न आसीत्। अकस्मात् स मदनं भस्मीचकार। यद्यपि तदा शिवः कामार्तो नाभवत्तथापि स मदनदेवमुपेक्षितुं नाशक्नोत्। मदनबाणप्रभावेण स ध्यानभ्रष्टः क्रोधान्वितश्चाभवत्। अतो मदनभस्मीकरणेन यथा मदनस्य गर्वो विदूरितस्तथा मदनस्य पञ्चबाणैः शिवस्यापि योगीश्वरत्वगर्वश्चूर्णीकृतः। मदनस्येमं त्रिलोकविजयित्वगर्वं चूर्णीकर्तुं भगवता श्रीकृष्णेण गोपीभिः सह या लीला सम्पादिता तथा च तेन यथा रहस्येकस्या गोप्याः सेवा गृहीता, तेन तु मदनस्य पूर्णतया पराभवोऽभवत्। यो मदनो विश्वं मोहयति, रासलीलायां श्रीकृष्णस्तं मोहितवान्। अतः श्रीधरस्वामिनोक्तं यद् यदि कोऽपि विभिन्नवासनाशृङ्खलान्मुक्तिं प्राप्तुमिच्छति, तर्हि सोऽवश्यमेवान्या वासनाः परित्यज्य गोपीमण्डलमण्डितमदनमोहनश्रीकृष्णचरणयोः शरणं गच्छेत् श्रद्धाप्लुतचित्तेन च रासलीलां स्मरेदिति।

रासलीलाया उद्देश्यानि— ननु रासलीलायाः किं तावदुद्देश्यमासीदिति चेदुच्यते यत् तत्र प्रथमुद्देश्यमासीन्मदनस्य गर्वविनाश इति। द्वितीयत एतद्वक्तुं शक्यते यन्निष्कामभावलाभाय भक्तस्य सकाशे रासविहारीचरणशरणागतिरेवोपाय इति मदनमोहनेन रासलीलायां प्रदर्शितम्। कालीयनागदमनगोवर्धनधारणादिषु लीलास्वार्तभक्तानामार्तिप्रशमनादिस्वार्था मुख्या आसन्। परन्तु रासलीलायां गोप्यः श्रीकृष्णमेव भगवज्ज्ञानेनेषु। तृतीयतः पूर्वं श्रीकृष्णस्य भजनेन गोपीनां मनःस्वप्ययमहङ्कारः सञ्जातो यत् श्रीकृष्णं प्रति तासां प्रेमेवासीत् सर्वोत्कृष्टम्। समग्रे जगति ता विहाय अन्यः कोऽपि श्रीकृष्ण एतादृशं न स्निह्यतीत्यहङ्कारभञ्जनायापि भगवता रासोत्सवः कृतः।

रासलीलाप्रारम्भः— श्रीभगवानैश्वर्यवीर्ययशःश्रीज्ञानवैराग्यैरेतैः षड्भिर्महाशक्तिभिः पूर्णः सन्नपि शारदोत्फुल्लमल्लिकाकुसुमसुशोभित रात्रीर्वीक्ष्यात्मनोऽचिन्त्यशक्तियोगमायामाश्रित्यैच्छद्गोपीभिः सह रन्तुम्। गोपीभ्यः स्वरूपानन्दास्वादनदानार्थमानन्दस्वरूपः पूर्णो भगवानपि

विहर्तुमैच्छत्। आनन्ददान एव तस्यानन्द इति तस्य स्वभावः। अतो श्रीमद्भागवत उक्तं –

”भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्फुल्लमल्लिकाः।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः॥”२ इति।

गोपीनां कात्यायनादिब्रतैराकृष्टः भूत्वा श्रीकृष्ण इमां प्रतिश्रुतिं गोपीभ्यो ददौ यदागामिपूर्णमानिशायां तासां मनोवासना परिपूर्णं स्यादिति। अतः शारदपूर्णमासमागमे स ताभिः सह विहर्तुमैच्छत्। गोपीप्रेम्णोऽनिर्वचनीयगुणत्वात् श्रीकृष्णो नित्यतृप्तः सन्नपि ताभिः सह विहर्तुमैच्छत्। ननु कृष्णो हि षडैश्वर्यवान्। तथापि स किमर्थं योगमायामुपाश्रितः? अत्रोच्यते रासलीलायामलौकिकत्वसम्पादनाया दायित्वं भगवता योगमायामुपाश्रितम्। स तु केवलं गोपीप्रेमास्वादन एव मनो निविष्टवानिति।

भगवान् ऋषिं दुर्वाससमुक्तवान् यत् भक्तास्तस्य प्राणेभ्योऽपि प्रियतराः। त एव तस्यात्मस्वरूपाः। अतो गोप्य आसन् श्रीकृष्णस्य शक्तिस्वरूपास्तस्यैवांशविशेषाः। यथाऽग्निस्तस्य दाहिकाशक्तिः पार्थक्यं न भजते, तद्वत् श्रीकृष्णो गोपीभ्यो न पृथक्। केवलं लीलाविलासार्थं स विभिन्नैर्देहैर्लीलां कृतवान्। चैतन्यावतारेणैकस्मिन्नेव देहे श्रीकृष्णराधे लीलामकुरुताम्। श्रीकृष्णावतारेण च राधाकृष्णौ भिन्नदेहमाश्रित्य लीलां कृतवन्तौ। अतो श्रीकृष्ण आत्मना सहैव क्रीडति स्मेत्यवधेयम्।

सारस्त्वयमेव यत् चिन्मयः सर्वशक्तिमान् प्रेममयः श्रीकृष्णो मानवान् प्रति प्रेमप्रदर्शनार्थं विहर्तुमैच्छत्। भक्तानां सविधे इदमेव तत्त्वमस्ति परमं तत्त्वम्। अत्रैवास्ति मनुष्यजीवनस्य पूर्णसाफल्यस्येडितम्। रासलीलायां दृश्यते यत् भगवत्यनुरागे प्रदर्शिते सति भगवानप्यनुरागं प्रदर्शयति भक्तं प्रति। अतः कृष्णगतप्राणानां गोपीनां हृदयस्य भावेन यदि कोऽपि भक्तः स्वहृदयस्य भावं मेलयितुं समर्थो भवेत्तर्हि सोऽपि रासलीलातात्पर्यावबोधने समर्थः स्यादिति निःसंशयं वक्तुं शक्यते।

भगवत इच्छानुसारमेव समग्रः परिवेशो रासलीलानिमित्तमुपयुक्तोऽभवत्। पूर्णचन्द्रकिरणालोकितव्रजधाम संवीक्ष्य वंशीरवेण श्रीकृष्णो गोपीराहूतवान्। भगवत्प्रेमविवर्धकं तं वंशीरवमाकर्ण्यकृष्टचित्ताः काश्चन गोपबाला व्याकुलिताः सत्यः परस्परमज्ञापयित्वैव कृष्णामिसारार्थमधावन।

भगवानस्मान् सर्वदैवाहवयति। परन्तु वयं तस्याहवानं न शृणुमः। तत्र कारणं हि वयं तदाहवानं श्रोतुं न योग्याः। अस्माकं मनो न निर्मलम्। कर्दमात्कलोहः अयस्कान्तमणिं नाकर्षति। जलेन कर्दमे परिष्कृते सत्येव तल्लोहः अयस्कान्तमाकर्षति। जीवात्मना सह परमात्मनः सम्बन्धोऽप्येतादृशः। भक्तो यदि देहाभिमानं परित्यज्य शुद्धो भवति तर्हि स भगवत आकर्षणं बोद्धुं समर्थो भवेत्। वंशीध्वनिरपि भक्तेन श्रूयते।

गोपीनामागमनम्— श्रीकृष्णेन वंशीवादनकाले काश्चन गोप्यो गां दुहन्त्य आसन्। ता गोदोहनं परित्यज्य कृष्णं निकषा गतवत्यः। अन्या अपि पयःपरिपाकादिकर्मसु निरता आसन्। ता अपि स्वस्वकाम्यकर्माणि परित्यज्य कृष्णसमीपं ययुः। तथाह्यभाणि शुक्रदेवेन परीक्षितं प्रति –

”दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद्दोहं हित्वा समुत्सुकाः।
पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यापरा ययुः॥

परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा पाययन्त्यः शिशून् पयः।

शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्नन्त्योऽपास्य भोजनम्॥^{२३} इति।

पतिसेवा हि स्त्रीणां परमधर्मः। गोप्य इमं धर्ममपि विस्मृतवन्त्यः। स्वयमभुक्त्वावै ता गृहाद्वहिर्गतवत्यः। अतो देहधारणेच्छामपि ताः विसर्जितवत्यः। एते आसन् भगवतो नित्यसिद्धाः परिचारिकाः। आचमनं विनैव ता जग्मुः। एतेन ज्ञायते यत् भगवत्याविष्टचित्तानां भक्तानां शुद्धयशुद्धिविचारबोधो न वर्तते। द्रुततया गोपिकानामङ्गसज्जायामपि व्यत्ययः सज्जातः। काश्चन परिधेयवसनान्युत्तरीयरूपेण, काश्चन वोत्तरीयवसनं परीधेयरूपेण, काश्चन वा कर्णभूषणं नासिकायां परिहितवत्यः।

गोपीनां मध्ये द्वे श्रेणी आस्ताम्। प्रथमा श्रेणिः आसीन्नित्यसिद्धानां, द्वितीया च साधनसिद्धानाम्। या अनादिकालतो नित्यमेव भगवता सह मिलिता सन्ति, ता हि नित्यसिद्धाः। यथा श्रीराधा, ललिता चेत्यादयः। तासां देहा न साधनप्राप्ताः। काश्चनासन् साधनसिद्धाः। त्रेतायुगे यदा रामचन्द्रः सीतया सह दण्डकारण्ये निवासं चकार तदा तत्र केचन गोपालोपासका ऋषय आसन्। ते सीतादेवीवत् तेषामिष्टदेवतां सेवितुमैच्छन्। त एव द्वापरयुगे ब्रजधामे गोपीदेहेन जनिं लेभिरे। अतस्ते साधनसिद्धाः। साधनसिद्धानां गोपीनां या आसन् नित्यसिद्धानां समवयस्काः ताः अपि कृष्णसमीपं जग्मुः। याश्चासन् वयोऽधिकाः ताः नित्यसिद्धाभिः सह सखित्वाभावात् भगवति निर्मलप्रेम नापुः। ता रासस्थले गन्तुमसमर्थाः सत्यः गृह एव कृष्णध्याने निमग्ना अभवन्। एतेन भागवतकारेण एतत् प्रमाणितं यत् जागतिकविषये ममताया लेशे सति चेत्तर्हि भगवान् न लभ्येतेति। तथा हि भगवता श्रीरामकृष्णेन सुष्ठु भाषितं यत् सूत्रे यदि अंशुः विद्यते तर्हि सूत्रं सूचीं न प्रविशतीति। गृहस्थिताः कृष्णध्याननिमग्ना गोपीजनाः सञ्चितपापपुण्यविनाशात् विनष्टसंसारबन्धनाः सत्यः गुणमयान् देहान् परित्यज्य परमात्मना श्रीकृष्णेन सह मिलिता अभवन्।

कृष्णसम्भाषणम्— इदानीं समागता गोपीर्दृष्ट्वा भगवता कौतुकेनोक्तम्—

”स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः।

ब्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमनकारणम्॥^{२४} इति।

अत्रानुमोदनार्थं तेनोक्तं यद् गोपीनामागमनेन ब्रजस्य मङ्गलं सूचितम्। अतस्तेन किं कर्तव्यम्? परन्तु गोप्यः निवारणार्थमेव अगृहणन्। श्रीकृष्ण इवचनं श्रुत्वा ता आवेगेन उष्णनिःश्वासम् पातयित्वा अधोवदनाः सत्यः तूष्णीम् भूत्वा भुवमलिखन्। कविना व्यासेनोक्तम्—

”कृत्वा मुखान्यवशुचःश्वसनेन शुष्यद्विम्बाधराणि चरणेन भुवं
लिखन्त्यः।

अत्रैरुपात्तमसिभिः कुचकुङ्कुमानि तस्थुर्मृजन्त्य उरुदुःखभराः स्म
तूष्णीम्॥^{२५} इति।

गोपीनामिदं मतमासीत् यत् ताः सकलान् विषयान् परित्यज्य कृष्णपादपद्ममाश्रितवत्यः। अतः स एव तासां मनोरथं पूरयतु। तदा व्यथिताभ्यो गोपीभ्य आनन्ददानार्थं कृष्णः प्रयासं कृतवान्। स कण्ठे वैजयन्तीमालां धृत्वा गोपीभिः सह वनभूमिशोभावर्धनेन व्यचरत्। ततस्ते

यमुनायाः हिमशीतलवालुकामयतटे कुमुदसुगन्धितवायुसेवनेन व्यहरन्। तदा सर्वा गोप्यः मदनबाणसन्तप्ता अभवन्। परमौदार्यमयस्य सर्वव्यापिनो भगवत एतादृशं समादरं लब्ध्वा गोप्यः स्त्रीजनेषु आत्मनां श्रेष्ठ्यं मेनिरे। तासां मनसि गर्वस्योदयोऽभवत्। तदा मानवतीनां गर्वितानां च गोपीनां गर्वप्रशमनार्थं मानभञ्जनार्थं च ताः प्रति प्रसादप्रदर्शनाय श्रीभगवान् अन्तरधीयत। कविना सुन्दरमभाणि —

”एवं भगवतः कृष्णालम्ब्यमाना महात्मनः।

आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि॥

तासां तत्सौभाग्यमदं वीक्ष्य मानं च केशवः।

प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवान्तरधीयत॥^{२६} इति।

श्रीकृष्णविरहक्लिष्टगोपीनामवस्था— श्रीशुकदेवेन कथितं — भो परीक्षित! भगवति सहसा अन्तर्हिते सति यथा यूथपतिमदृष्ट्वा करिण्यः शोकमाप्नुवन्ति तथा ब्रजाङ्गना अपि भृशमतप्यन्। ता भगवद्विरहज्वालाया दग्धीभूता अभवन्। भगवतश्चारुगतिहास्यसं वलासकटाक्षपातमनोहरालापलीलास्तासां मनांस्यहरन्। भगवन्तं स्मृत्वा प्रेमान्तर्ब्रजाङ्गनाः कृष्णमया अभवन् तथा च ताः श्रीकृष्णस्याचारमनुचक्रुः। कृष्णलीलामनुकुर्वन्त्या कयाऽपि ब्रजाङ्गनया उक्तम् ”अहमेव कृष्णः” इति। ताः सर्वा मिलित्वा उच्चैः कृष्णगुणगानमकुर्वन्। उन्मत्ताः सत्यः ताः वनाद् वनान्तरं कुञ्जात् कुञ्जान्तरं च भगवन्तं विचिक्वुः। कुत्रापि तं प्राणनाथं ताः नापश्यन्। अतस्ता वनस्पतीन् पप्रच्छुः— हे अश्वत्थ! हे प्लक्ष! किं यूयं नन्ददुलालं दृष्टवन्तः यः प्रेमहासावलोकनैः नो मनांस्यहरत्। भो कुरुवक! अशोक! नागकेशर! पुन्नाग! चम्पक! किं स्वस्मितहास्येन मानिनीनां दर्पहरो बलरामानुजः कच्चिदित आगतो वा? हे तुलसि! कल्याणि! अनुजे! सर्वेषां कल्याणमेव तव व्रतम्। श्रीगोविन्दचरणावेव तव आश्रयः। सोऽपि त्वयि अनुरक्तः। अतः त्वन्निर्मितां भ्रमराकीर्णामपि मालां गोविन्दो न कदापि मुञ्चति। परन्तु सदा स तव मालां परिधत्ते। किं त्वं तव प्रियं श्यामसुन्दरमपश्यः? यमुनातीरवर्तिनः वृक्षान् ताः अजिज्ञासन्त कृष्णावस्थानम्। कृष्णरहिताः वयं लुप्तचेतनाः सज्जाताः। कृपया वदत केन मार्गेण कृष्णो गतः? केन मार्गेण तं प्राप्स्यामः? हे पृथिवि! श्रीकृष्णचरणस्पर्शेण तव सर्वाङ्गं रोमाञ्चितमभवत्। अयं रोमाञ्चः तृणाङ्कुररूपेण तव अङ्गंशोभां सम्पादयामास। अयि मृगवधू! किं कृष्णः तस्य नयनाभिरामरूपेण तव नयनानन्दं विधाय तस्य प्रियया सह अनेन मार्गेण अगच्छत्? कुन्दमालासौरभेण वयमनुमिनुमः यत् यदुकुलपतिरनेन पथाऽगच्छत्।

परन्तु विफलमनोरथाः सत्यः ताः कृष्णस्य बाल्यलीलादिकमन्वतिष्ठन्। काऽपि पूतना अभवत् काऽपि च शिशुकृष्णः। काऽपि कालियनागः अभवत् अन्या च कृष्ण इव तस्या उपरि आरुह्य तस्या मस्तके पादाघातं कृत्वा अवदत्— रे दुष्टनाग! इतो गच्छ। खलानां दण्डधृक् अहं जातः इत्येवं ब्रजाङ्गना लीलामभिनीय पुनः वृन्दावनस्य तरुलताः पप्रच्छुः। अस्मिन् काले ताः कृष्णचरणचिह्नमपश्यन्। तदनुसृत्य ताः एकां हतचेतनां गोपीमपश्यन्। ता ऊदुः — का इयं महाभाग्यवती यया हरिर्नूनमाराधितः? गोविन्दो नो विहाय अस्यां प्रीतः सन् यां च रहोऽनयत्? कविनाऽभाणि—

”कस्याः पदानि चैतानि याताया नन्दसूनुना।

अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणा यथा॥

अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान् हरिरीश्वरः।
यन्मो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः॥^{१०} इति।

गोप्यः तस्याः चेतनां सम्पादितवत्यः। सा च गोपी निवेदितवती यत्
तस्याः बुद्धिमान्द्यादेव सा प्रियसमादरात् भ्रष्टा गोविन्दश्चापगतः इति।

तदा ब्रजाङ्गना अचिन्तयन् यत् ता दृष्ट्वा कृष्णः अन्धकारमयं वनं
प्रविशेत्। तेन तस्य कण्टकादिना कष्टं स्यादिति विचिन्त्य ताः पुनः
यमुनापुलिनं प्रत्यावर्तन्त। तत्र ताः सर्वा मिलित्वा कृष्णगीतं चक्रुः।

गोपिकागीतम्— ब्रजाङ्गनाः करुणस्वरेणागायन्। हे दयित! तव
जन्मना ब्रजभूमेर्महिमा सौन्दर्यञ्च शिखरमवापतुः। सौन्दर्यस्य माधुर्यस्य
चाधिष्ठात्री देवी लक्ष्मीः स्वयमत्र ब्रजमण्डले सदैव वसति। परन्तु अत्र
ये तावत् तव प्रियजनाः, त्वन्निमित्तं प्राणधारिणस्ते त्वामप्राप्य वनाद्व
नान्तरं ब्रजन्ति। हे निष्ठुर! कृपया तव दर्शनं देहि। त्वं तव चक्षुषोः
दृष्ट्या नो हतवान्। आ बाल्याद् त्वं वारं वारं नो यमात् रक्षितवान्। अद्य
किमर्थं त्वमेतादृशमौदासीन्यमवलम्बसे? येन करकमलेन त्वं श्रीदेव्याः
पाणिपल्लवं धृतवान् तमेव करमस्माकं शिरसि स्थापय। तव चरणकमलं
प्रणतजनानां सर्वपापहारि, सर्वमाधुर्यस्याकरः, श्रीनिकेतनञ्च। तेन
पदाम्बुजेन त्वं ब्रजस्य तृणचरणशूनं अनुगच्छसि। अस्मद्रक्षार्थं त्वं तव
चरणौ भयङ्करकालियनागफणायामर्पितवान्। तव विरहेण अस्माकं
हृदयेषु यस्तीव्रो दाहः सञ्जातः, त्वच्चरणावेव तं दाहं निर्वापयितुं
शक्नुतः। आगच्छ प्रिय! एकवारं रातुलौ तच्चरणौ नो वक्षःसु स्थापयित्वा
अस्माकं हृच्छयं कृन्धि। तव कथामृतं तापिजनजीवनं, पापिमलनाशनं,
श्रवणेत्रियमङ्गलं, श्रीमद् बहुदूरविस्तृतं च। त्वत्कथाकथका एव
जगति श्रेष्ठदातारः। तव प्रहसितं, प्रेमवीक्षणं, विहरणं चास्माकं
ध्यानमङ्गलमासीत्। तानीदानीमस्माकं मनः क्षोभयन्ति। कविवरव्यासस्य
लेखनी इन्द्रजालं सृजति—

”प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमङ्गलम्।
रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि॥^{११}”
इति।

गोपीनामियं कातरा प्रार्थना यत् श्रीकृष्णः तस्याधरसुधादानेन तासां
प्राणान् रक्षतु इति। वनभ्रमणेन तव कोमलचरणे त्वं किं व्यथां नानुभवसि
इत्येवं बहुविधं गायन्ती ब्रजाङ्गनाः प्रायो मूर्च्छिता अभवन्।

भगवत आविर्भावो गोपीसान्त्वनञ्च— कृष्णदर्शनलालसा गोप्य एवं यदा
रुरुदुस्तदा पीताम्बरधरः स्रग्वी साक्षान्मन्मथमन्मथः स्मयमानमुखाम्बुजः
शौरिः श्रीकृष्णः तास्वाविर्भावः। प्रेष्टं विलोक्य प्रीत्युत्फुल्लदृशोऽबलाः
सर्वाः सर्वासु तनुषु प्राणा आगता इव युगपत् उत्तस्थुः। काचिद्गोपी
मुदा अञ्जलिना भगवतः कराम्बुजं जगृहे, काचित् चन्दनचर्चितं तद्व
ह्रुमसे धारयामास, काचिदञ्जलिना कृष्णेन चर्वितं ताम्बूलमगृह्णात्,
काचित् सन्तप्ता सती भगवतोऽङ्घ्रिकमलं स्तनयोरधात्, एका च
प्रेमसंरम्भविह्वला सती भ्रुकुटिमाबध्य कटाक्षैः संदष्टदशनच्छदा घ्नती
इवापश्यत् कृष्णं प्रति, अपरा श्रीमुखमाधुरीं निपीय परितृप्ता नाभवत्,
अन्या च गोपी नेत्रद्वारेण प्रियं हृदयमन्दिरं नीत्वा नेत्रे निमीलितवती।
पुलकाङ्गी सा योगीवानन्दाप्लुता आस्त।

अनन्तरं गोविन्दो यमुनापुलिने गतः। तत्र स गोपीनां
कुचकुङ्कुमाङ्किततासने उपविष्टवान्। तदा गोप्यस्तमूचुः हे
रसिकशिरोमणे! इह खलु संसारे केचन भजतोऽनुभजन्ति, अभजतो
वा नानुभजन्ति, अन्ये च कमपि नानुभजन्तीत्यस्मिन् विषये सविस्तारं
ब्रूहि। श्रीभगवतोक्तं मिथो भजतां जनानां मध्ये स्वार्थ एव तिष्ठति। न
तत्र सौहार्दं वर्तते। अभजतो ये भजन्ति यथा सज्जनाः मातापितरौ च,
तेषां सौहार्दं परहितैषिता च वर्तते। ते हि निष्कपटं धर्मं प्रकाशयन्ति।
अन्ये च सन्ति ये हि भजतोऽपि न भजन्ति यथा आत्मारामा, आप्तकामा,
अकृतज्ञा गुरुद्रुहश्च। हे सख्यः! अहं त्वेतेषु नान्तर्भूतः। अहं भजतोऽपि
न भजामि तत्र कारणं हि मयि तेषां सदा ध्यानानुवृत्तिः स्यादिति।
यथा कश्चन निर्धनः कथञ्चित् स्वं प्राप्य तस्य पुनरपहरणे सति
तच्चिन्तया क्षुत्पिपासादिकमपि न जानाति, तथा अहमपि एकवारं
मिलित्वा स्पर्शदानेन तिरोदधामि। हे प्रियाः! यूयमेव मम प्रियाः। मां
प्रति असूया न कुरुत। मयि युष्माकं ध्यानानुवृत्तये अहं तिरोदधे स्म।
परन्तु एतत् सत्यं यत् अनन्तकालेनापि अहं युष्माकं प्रेमसेवात्यागानामृण
पानयने न शक्नुयाम्। युष्माकं प्रेम एव मम अक्षमतायाः करणमस्ति।
अहं वशिचरमृणी अस्मि। कविना सुन्दरमभाणि—

”न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः।
या मामभजन् दुर्जरगेहशृङ्खलाः संवृश्य तद्वः प्रतियातु
साधुना॥^{१२}” इति।

महारासः— भगवत एतादृशं प्रेमपूर्णं निजदीनतासूचकं सुमधुरं वाक्यं
श्रुत्वा गोप्यो विरहज्वालां विस्मृतवत्यः।

सौन्दर्यसुधानिधेः पूतसङ्गेन तासां सर्वविधमनोवासनाः पूर्णतामवपुः।
ततो यमुनापुलिने गोपीभिः सह गोविन्दो रासक्रीडायां सम्प्रवृत्तः।
योगेश्वरः श्रीकृष्णो गोपीनां मध्ये द्वयोर्द्वयोः प्रविष्टः। प्रत्येकं गोपी
अचिन्तयत् यत् कृष्णः स्वनिकटमस्ति। तदा गगने विमानयानेन देवा
अपि स्वपत्नीभिः सह भगवतो रासक्रीडां द्रष्टुमागताः। रासमण्डले
गोपीनां वलयनूपुरकिङ्किणीनां तुमुलः शब्दोऽभवत्। गोप्यः सुमधुरं
गीतमगायन्। गोपीनां नृत्यजश्रमक्लान्तिं दूरीकर्तुं कृष्णो गोपीभिः
सह यमुनाजलं प्रविष्टः। गजेन्द्र इव स तत्र जले व्यहरत्। ततः स
यमुनायास्तीरे उपवनं गतः। एवं सत्यसंकल्पो भगवान् गोपीभिः सह
शशाङ्कांशुविराजिता निशाः सिषेव। परन्तु स सर्वदा आत्मन्यवरुद्ध
सौरत आसीत्।

परीक्षितः प्रश्नः— एतच्छ्रुत्वा राजा परिक्षित् शुक्रदेवं पृष्टवान् — हे महर्षे!
किमर्थम् आप्तकामो यदुपतिरिदं जुगुप्सितं कर्म कृतवान्? शुक्रदेवेनोक्तं
यत् स्वेच्छया भक्तेच्छापूर्णार्थं देहधारिणः कृष्णस्य कर्मबन्धनं नास्ति।
सर्वेषां हृदये यो विराजते स एव भगवान् लीलावशात् चिन्मयदेहं
धृतवान्। जीवकृपाप्रदर्शनार्थमेव भगवान् मानुषीं तनुमाश्रित्यैतद्
शीं लीलां करोति। इमां लीलाकथां ज्ञात्वा मानवा भगवत्परायणाः
स्युरित्याशयः। ब्रजवासिगोपाः कृष्णाय नासूयन्। भगवन्मायामोहितास्ते
स्वान् स्वान् दारान् स्वपार्श्वस्थान् अनुबभूवुः। ततो ब्रह्मरात्र उपावृत्ते
गोप्यः कृष्णानुमोदिताः अनिच्छन्त्योऽपि भगवत्प्रीत्यर्थं स्वगृहान् प्रति
ययुः।

उपसंहारः— मदनमोहनस्य वासुदेवस्य ब्रजवासीभिर्गोपीभिः
सहानुष्ठितामिमां रासलीलां यः श्रद्धया शृणुयात् वर्णयेद्वा स भगवति

परमभक्तिं लब्ध्वाऽचिरं कामरोगं दूरीकर्तुं समर्थो भवेदिति शुकदेवस्य
धीरा मतिः । तथाहि तेनाभाणि—

“विक्रीडितं व्रजबधूभिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ
वर्णयेद्यः ।

भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्गोमाश्वपहिनोत्यचिरेण
धीरः ।।”⁹⁰ इति ।

मन्मथमन्मथस्य दिव्यलीलाया अस्यास्तात्पर्यस्य सम्यगवधरण
गायास्माभिरपि निष्कामा भवितव्यमिति सुनिश्चितम् । वैराग्यपूर्णहृदयेष्वेव
कृष्णस्य वंशीध्वनिः श्रूयते, न तु कामकाञ्चनाभिलाषिहृदयेषु । भगवति
शरणागतिरेवोऽत्र केवलमुपाय इति शिवमस्तु । रासेश्वरो जयतु ।

उत्सर्गनिर्देशः

१. ईशादि नौ उपनिषद्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्, सं. २०६६, पृष्ठाङ्कः— १०१३,
तैत्तिरीयोपनिषद्—२.७.२
२. गीतानन्दः, स्वामी, भागवत-कथा (बँगला) उद्बोधन-कार्यालयः,
कलकाता, द्वितीयसंस्करणम्, विंशतितमपुनर्मुद्रणम्, भाद्रमासः, १४२३ वङ्गाब्दः,
पृष्ठाङ्कः—३२७, श्लोकसंख्या— १०.२६.०१.
३. श्रीमद्भागवत-महपुराण (द्वितीयखण्ड-बँगला), गीताप्रेस, गोरखपुरम्,
सप्तमपुनर्मुद्रणम्, २०१३, पृष्ठाङ्कः—१२८३, श्लोकसंख्या— १०.२६.०५—०६.
४. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१२८६, श्लोकसंख्या— १०.२६.१८
५. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१२८८, श्लोकसंख्या— १०.२६.२६
६. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१२८३, श्लोकसंख्या — १०.२६.४७—४८
७. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१२८८, श्लोकसंख्या — १०.३०.२७—२८
८. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१३०४, श्लोकसंख्या — १०.३१.१०
९. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१३१३, श्लोकसंख्या — १०.३२.२२
१०. ,, ,, पृष्ठाङ्कः—१३२०, श्लोकसंख्या — १०.३३.४०